

Husby kvarn

**Fornlämning L1982:5737, fastigheterna Fagerhult 2:10, Väsby & Ödesby kvarn 2:1,
Trosa-Vagnhärad socken, Trosa kommun, Södermanlands län.
Arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning.**

Nyare tid

Patrik Gustafsson Gillbrand

Sammanfattning

Mellan hösten 2021 och hösten 2022 utförde Sörmlands Arkeologi AB en arkeologisk undersökning i form av en schaktningsövervakning vid Husby kvarn (L1982:5737). Fornlämningen ligger i den del av Trosaån som rinner genom Vagnhärad. På platsen har det funnits kvarnverksamhet från 1600-talet fram till slutet av 1900-talet. Delar av kvarnlämningen hindrar fisk och andra vattenlevande organismer att vandra i ån, något som Trosa kommun vill ändra på genom att riva delar av lämningen samt fylla ut ån med sten och grus. Fornlämningens geometri har utökats efter undersökningen.

Rapporten laddas ned via
www.sormlandsarkeologi.se

eller beställs från

Sörmlands Arkeologi AB
Tideliussgatan 37
118 69 Stockholm

mail@sormlandsarkeologi.se

Grafisk form och layout: Lars Norberg
Kart- och ritmaterial: Patrik Gustafsson Gillbrand
Upphovsrätt, om inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY.
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>

© Sörmlands Arkeologi AB
Nyköping 2022

Innehåll

Sammanfattning 2

Inledning 4

Syfte 4

Genomförande 4

Resultat 5

Referenser 5

Administrativa uppgifter 6

Bilagor 7

Bilaga 1. Utdrag ur Sverigekartan med undersökningens belägenhet markerad.
Skala 1:1 000 000

Bilaga 2. Utdrag ur Terrängkartan med undersökningens belägenhet markerad
Skala 1:50 000

Bilaga 3. Utdrag ur Fastighetskartan med undersökningens belägenhet och fornlämningar
utmarkerade. Skala 1:10 000

Bilaga 4. Utdrag ur Fastighetskartan med undersökningsområde, fornlämningar och
dokumenterade element utmarkerade. Skala 1:1000

Bilaga 5. Utdrag ur karta över skattläggningsberedning från år 1690 med undersöknings-
område och fornlämningar utmarkerade. Skala 1:1500

Bilaga 6. Fotodokumentation

Inledning

I enlighet med länsstyrelsens beslut (lst dnr 431-8410-2020) har Sörmlands Arkeologi AB utfört en arkeologisk undersökning i form av en schaktningsövervakning inom fornlämning L1982:5737 och dess fornlämningsområde, fastigheterna Fagerhult 2:10, Väsby och Ödesby kvarn 2:1, Trosa-Vagnhärad socken, Trosa kommun, Södermanlands län (bilaga 1-3).

Den arkeologiska insatsen genomfördes med anledning av att Trosa kommun genomfört åtgärder i Trosaån för att vattenlevande organismer ska kunna röra sig fritt i åns nedre del (för mer information se Lorentzon & Nilsson 2019). Inom undersökningsområdet vid åns norra strand finns enligt Kulturmiljöregistret resterna efter Husby kvarn (L1982:5737). Till fornlämningen hör även det dämme som håller vattnet uppströms. På motsatta sidan, det vill säga söder om ån, finns uppgifter om ytterligare en kvarn (L1982:8567).

Länsstyrelsen i Södermanlands län fattade därför, med stöd av 2 kap, 12-14 § i Kulturmiljölagen (1988:950), beslut om att en arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning inom ovan rubricerat område skulle utföras. Ansvarig för kostnaden var Trosa kommun. Undersökningsområdet var cirka 6900 m² stort och återfanns på nivåer mellan 10 och 15 meter över havet.

Undersökningen genomfördes under perioden 2021-09-27 – 2022-11-17. Projektledare samt fält- och rapportansvarig var Patrik Gustafsson Gillbrand, verksam som arkeolog vid Sörmlands Arkeologi AB.

Husby kvarn

Undersökningsområdet är idag beläget i en parkmiljö som benämns *Husby park*. Här finns bland annat en mindre bebyggelselämning i form av grunden till ett turbinhus, ett dämme, en bro över Trosaån samt flera promenadvägar (bilaga 4). Platsen återfinns inom den riksintressanta kulturmiljön D46, *Trosaåns dalgång*, som påvisar en lång och diversifierad historia som sträcker sig från bronsålder fram till idag. Nyligen har en utförlig redogörelse angående Trosaån och dess vattenanknutna kulturmiljöer utförts, som ytterligare belyser områdets komplexitet (Ulfhielm & Lundgren 2018).

Kvarnens namn kommer av den intilliggande gården Husby (L1982:5736, bilaga 3-5). Äldsta skriftliga belägg för gården är *Hosaby* från år 1495 (Janzon, 2006, s. 81). Bebyggelseenheter med det aktuella namnet anses idag ha fungerat som kungsgårdar inom godscomplexet *Uppsala öd*, en institutionen som förmodligen skapades under sen vikingatid/tidig medeltid (Wahlberg 2003, s. 136).

Enligt den äldsta kartan över området, en geografisk avfattning över Vagnhärad socken från år 1678, redovisas två bebyggelseenheter, Husby/Huseby och Ösby (LMS akt C13:16-7). Norr om Trosaån låg den förra enheten som bestod av två gårdar och på åns södra sida låg Ösby som på kartor från 1800-talet benämns Ödesby (LMS akt C82-46:1). Väster om gårdarna låg Husby kvarn med tillhörande damm. Stora delar av kvarnmiljön revs dock i samband med att verksamheten upphörde på 1980-talet (Ulfhielm & Lundgren 2018, s. 35). Vid den södra sidan av ån i samma område ska *Ödesby* kvarn enligt uppgift ha legat (L1982:8567). Den verkar endast ha fungerat under det sena 1800-talet och en bit in i 1900-talet (Ulfhielm & Lundgren, 2018). Äldsta skriftliga belägg för gårdsnamnet är emellertid *Ösby* från år 1610 (Ortnamnsarkivet).

Syfte

Syftet med den arkeologiska undersökningen var att undersöka/dokumentera de delar av fornlämningen och dess fornlämningsområde som berördes av arbetsföretaget.

Genomförande

Hösten år 2021 inventerades och besiktigades det aktuella området och synliga lämningar dokumenterades. När arbetet med förbättringsåtgärderna påbörjades under sensommaren år 2022 var arkeolog närvarande och länsstyrelsen meddelades om aktuell situation. Därefter bedömdes att övervakningen kunde utföras extensivt med jämna intervall. Totalt närvarade arkeolog sju gånger under perioden.

Den arkeologiska insatsen bestod i att dokumentera synliga lämningar, övervaka partiell rivning av dämme samt utläggning av sten och grus. Lämningar och miljöer dokumenterades i text, fotodokumenterades samt mättes in

med RTK GPS. Inga fynd påträffades vid undersökningen. Befintliga beskrivningar och lägesuppgifter uppdaterades i Fornreg.

För att skydda kulturmiljön vid arbetet lades grus och sten ut i ån som rustbädd väster om dämmets norra del. Utöver det lades även stockmattor ut på land, öster om dämnet (se nedan). Syftet var att skapa körbara ytor för arbetsfordon. Stockmattor avlägsnades efter utfört arbete, medan delar av stenmaterialet lämnades kvar i ån som del av de utförda förbättringsåtgärderna.

Resultat

Kulturmiljön vid Husby kvarn består av ett dämme som är uppbyggt av betong på den västra sidan, uppströms dammen. Mot öster, det vill säga nedströms, utgjordes muren av huggen sten (bilaga 4 & 6). Enligt uppgift ska dammkroppen vara en skalmursdamm (Ulfhielm & Lundgren, 2018, s. 37). Ovanpå dammkroppen finns idag en dammbro som sträckte sig från åns norra sida till dess södra. I nordöstra kanten av dämnet finns en bebyggelse-lämning i form av en gjuten grund till ett turbinhus samt en vandringstrappa för fisk. Lämningen ska ha uppförts på delar av den äldre kvarnens källare under 1920-talet (*Ibid*). Även om inget tyder på att dagens dämme skulle vara äldre än år 1850 finns konstruktioner med samma funktion utritade på kartor tillbaka till 1600-talet (LMM akt 04-VAG-89 & 04-VAG-97, LMS akt C12:10). I undersökningsområdets östra del finns ytterligare en bro som är av nutida datum.

Dämnet hade två utskov vars luckor vid tidpunkten för inventeringsarbetet var klädda med trä. Den södra damluckan har nu satts igen medan den norra har tagits bort och vatten strömmar numera fritt därigenom. Direkt uppströms lades natursten och grus ut vid norra åsidan närmast intill dämnet. Även nedströms placerades natursten ut i strömfåror samt på en ö belägen strax nedanför dämnet.

I samband med att damluckorna öppnades återtog ån sin naturliga fåra uppströms, närmast åbrinkens norra sida, vilket ledde till att den tidigare dammen inte behövde muddras som planerat. Med andra ord utfördes inga ytterligare ingrepp i den forna dammen bortsett från det påförda stenmaterialet.

Nedströms dämnet finns ytterligare komponenter som hör till den aktuella kulturmiljön. De består av enstensatt kant belägen vid den norra sidan av en ö. Stenmuren var relativt enkel och var överlag uppförd av spräckta stenar och har fungerat som ena sidan av en kanal (bilaga 4 & 6). Vid öns södra sida fanns ytterligare en enkel stenmur (N-S), ca 6 meter lång och 1-2 meter bred och 1 meter hög, uppbyggd av meterstora block. Några av blocken hade borrhål som var cirka 3 centimeter i diameter stora. Konstruktionen har förmodligen uppförts i syfte att kontrollera och leda/styra vattnet. De övre delarna av muren borttogs i samband med de aktuella åtgärderna, medan murbasen täcktes över med sten och grus.

Samtliga synliga konstruktioner inom arbetsområdet utgör förmodligen rester efter Husby kvarns senare verskamhetsfaser. Inga synliga lämningar efter Ösby/Ödesby kvarn kunde identifieras i samband med fältarbetet. Åfårorna fylldes ut med sten enligt de planerade åtgärderna.

Referenser

Institutet för språk och folkminnen – Ortnamnsregistret (SOFI).

Digitala Fastighetskartan. Geografiska Sverigedata (GSD). Fastighetskartan med höjdkurvor, Södermanlands län, Gävle.

KMR. *Kulturmiljöregistret/Fornsök*, Riksantikvarieämbetet. (<http://app.raa.se/open,fornsok/>).

Janzon, Kaj. 2006. *Det medeltida Sverige. Band 2, Södermanland. 2 Hölebo och Rönö härader.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Lorentzon, Moa & Nilsson, Johan. 2019. *PM – Planerade åtgärder. Fiskpassage vid Husby kvarn i Trosaån.* Sweco och Trosa Kommun.

Ulfhielm, Anna & Lundgren, Helena. 2018. *Trosaån. Vattenanknutna kulturmiljöer*. Arkeologisk utredning. Trosa kommun, Södermanlands län. *Almunga AB. Rapport 2018:2*. Stockholm.

Wahlberg, Mats (red). 2003. *Svenskt ortnamnslexikon*. Utarbetat inom Språk- och folkminnesinstitutet och Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. Uppsala.

Terrängkartan, Geografiska Sverigedata (GSD). Kartförlaget, Gävle. 2013. Källa: Lantmäteriet.

Arkiv

Lantmäteriakter från Lantmäterimyndigheternas arkiv (LMM) (www.lantmateriet.se/) och Lantmäteristyrelsens arkiv (LMS) (www.lantmateriet.se/)

LMM akt 04-VAG-89. Ägostyckning, Husby. 1908.

LMM akt 04-VAG-97. Ägostyckning, Husby. 1908.

LMS akt C13:16–7. Geografisk avfattning, Husby, Ösby. 1678.

LMS akt C12:10. Skattläggningsberedning, Husby. 1690.

LMS akt C82-46:1. Storskifte, Ödesby. 1821.

Administrativa uppgifter

Projektnummer Sörmlands Arkeologi AB: 2117

Länsstyrelsens dnr: 431-8410-2020

Tid för undersökningen: 2021-09-27 – 2022-11-17

Personal: Patrik Gustafsson Gillbrand

Län: Södermanland

Kommun: Trosa

Socken: Trosa-Vagnhärad

Fastighet: Fagerhult 2:10, Väsby och Ödesby kvarn 2:1

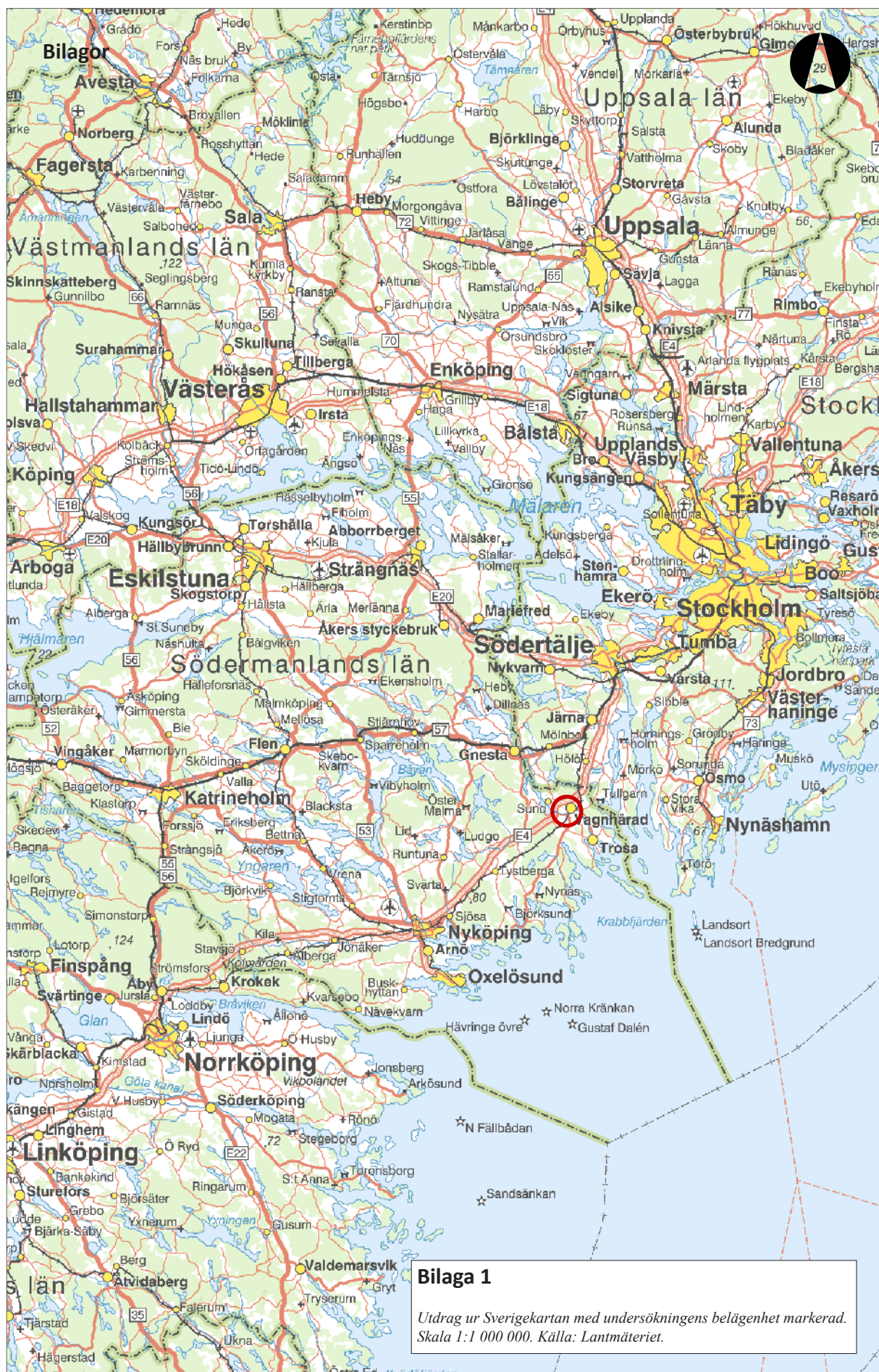
Belägenhet: N (x) 6501717,066 E (y) 609892,092

Koordinatsystem: SWEREF99 TM

Höjdsystem: RH 2000

Undersökningsområde: ca 6900 m²

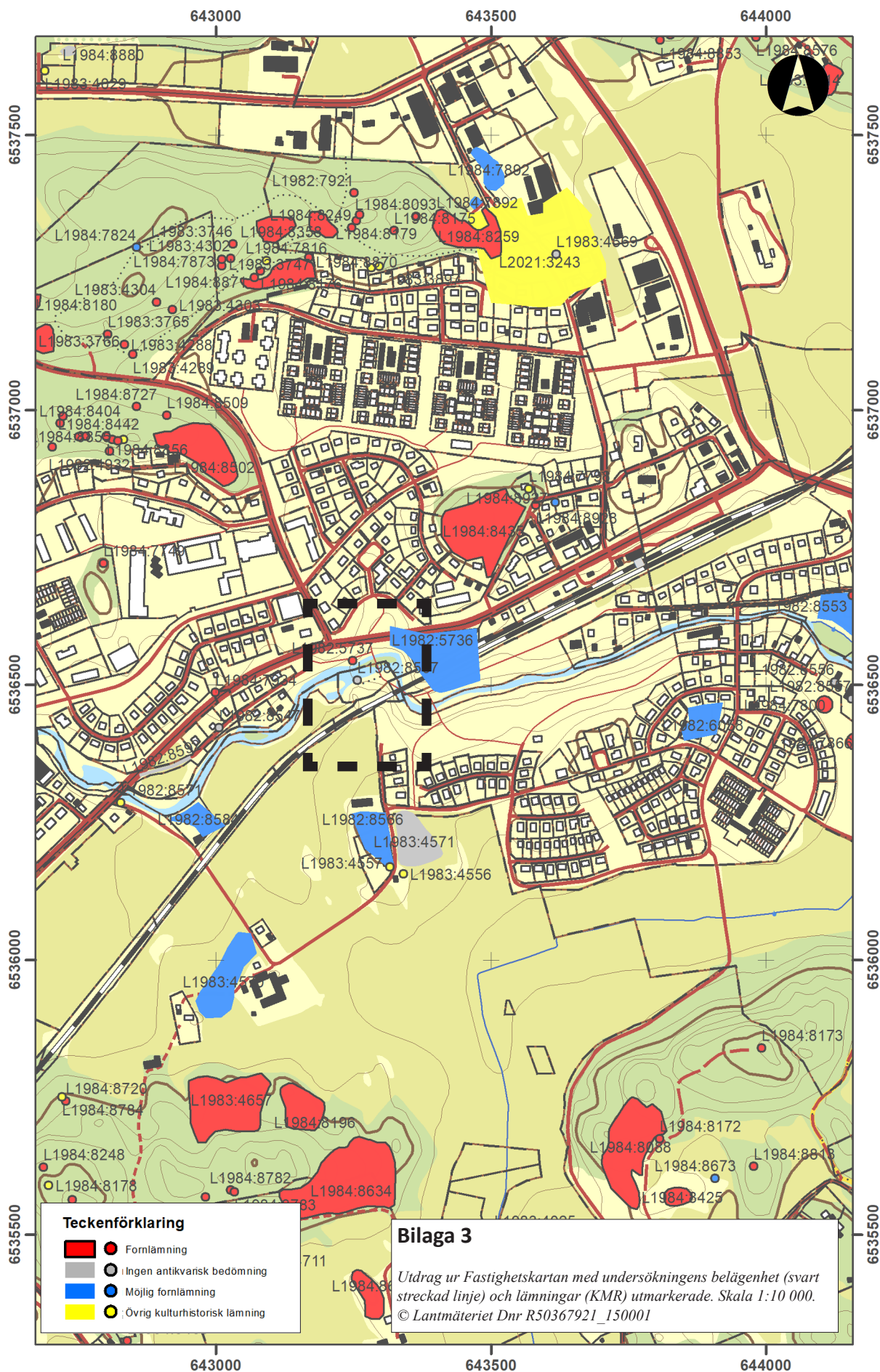
Inget analogt dokumentationsmaterial utöver rapporten föreligger. Digital dokumentation förvaras hos Sörmlands Arkeologi AB i väntan på meddelande från ATA angående rutiner för leverans av digitalt material. Inga fynd tillvaratogs.

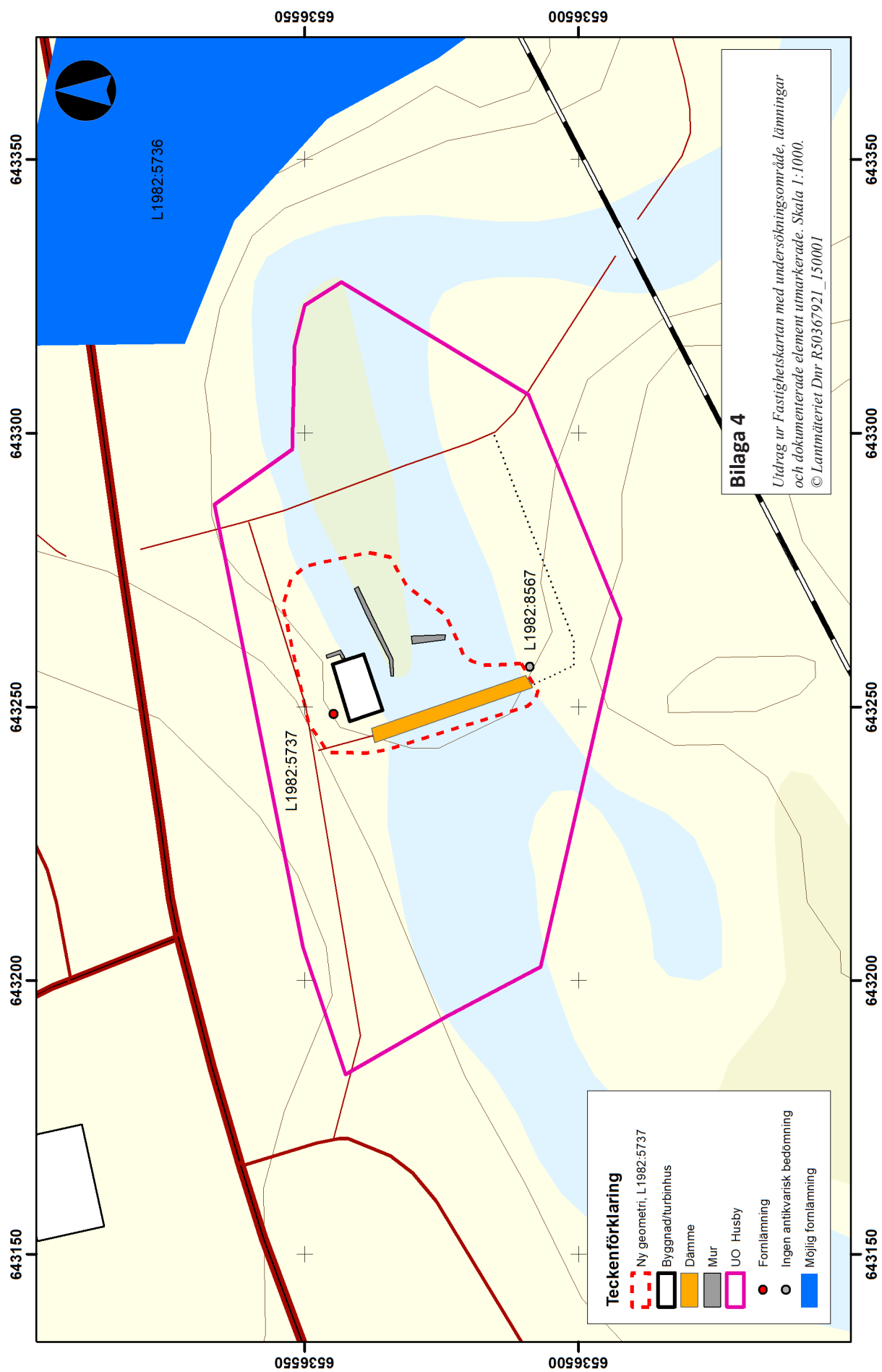

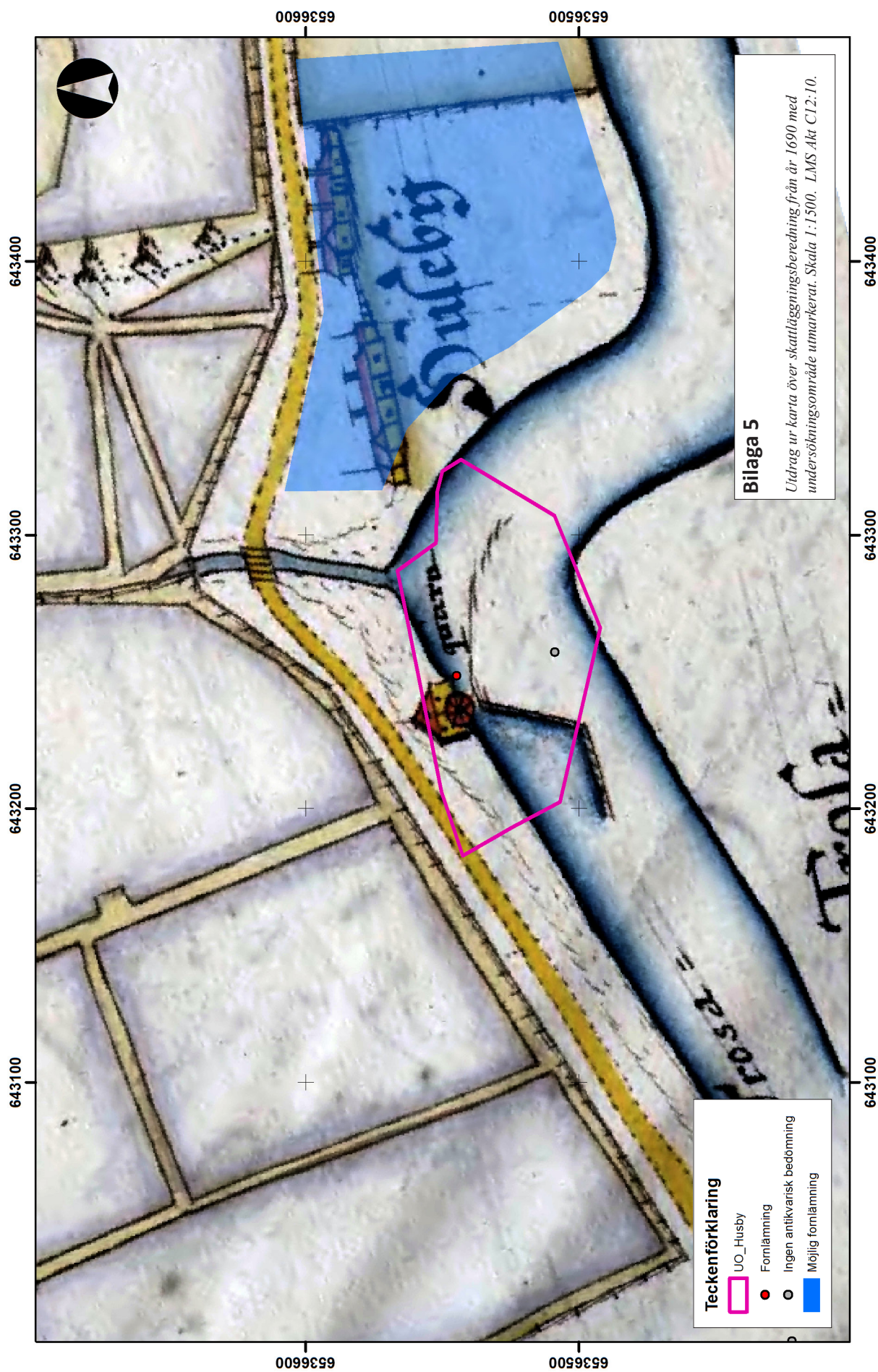

Bilaga 2

Utdrag ur Terrängkartan med undersökningens belägenhet markerad.
Skala 1:50 000. Källa: Lantmäteriet.

Bilaga 6. Fotodokumentation

Dammen uppströms dämmet innan luckorna revs. Bilden är tagen från östnordöst Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

Till vänster skimtar det före detta turbinhuset. I mitten syns en med sten förstärkt kanalsida nedströms dämmet innan arbetet påbörjades. Bilden är tagen från västsydväst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

Till vänster syns dämmet och vatten som forsar ut från luckorna innan arbetet påbörjats. Bilden är tagen från sydsydöst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

Arbetsbild nedströms dämnet med utlagda färar av grus och sten. Bilden är tagen från östsydöst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

Arbetsbild uppströms dämnet. Utläggning av grus och sten. Bilden är tagen från sydsydväst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

Grus och sten som lagts ut i ån nedströms dämnet. Bilden är tagen från östsydöst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

Arbetsbild nedströms dämnet. Till höger syns arbetsfordon som står på stockmattor. Bilden är tagen från sydöst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

Arbetsbild nedströms dämnet. Grusmaterial som paddas. Bilden är tagen från sydväst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

Slutresultat uppströms dämnet. Bilden är tagen från nordväst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

*Slutresultat nedströms dämmet och bron.
Bilden är tagen från sydöst Foto: Patrik
Gustafsson Gillbrand 2022, Sörmlands
Arkeologi AB.*

*Slutresultat med utlagd grus och sten
nedströms dämmet. Bilden är tagen från
östsydöst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand
2022, Sörmlands Arkeologi AB.*

*Efter att damluckorna tagits bort återtog ån
sin forna färd. Bilden är tagen från östsydöst.
Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2022,
Sörmlands Arkeologi AB.*

